

**Południowoślowiańska
„kultura wyobrażona”**

**Projekt Mickiewiczowski
a dziewiętnastowieczne dyskursy kulturowe
w Serbii i Chorwacji**

Damian Kubik

Południowosłowiańska „kultura wyobrażona”

Projekt Mickiewiczowski
a dziewiętnastowieczne dyskursy kulturowe
w Serbii i Chorwacji

© 2015 Copyright by Damian Kubik & Zakład Wydawniczy »NOMOS«

Wszelkie prawa zastrzeżone. Książka ani żadna jej część nie może być przedrukowywana, ani w jakikolwiek inny sposób reprodukowana czy powielana mechanicznie, fotooptycznie, zapisywana elektronicznie lub magnetycznie, ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody wydawcy.

Recenzje: prof. dr hab. Lech Miodyński
prof. dr hab. Aleksander Naumow

Publikacja dofinansowana przez Fundację Badań Mniejszości Religijnych ATENA
ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
oraz Instytut Filologii Słowiańskiej UJ

Redakcja wydawnicza: Roman Małecki
Redakcja techniczna: Dariusz Piskulak
Projekt okładki: Kompania Graficzna – Joanna i Wojciech Jedlińscy

ISBN 978-83-7688-322-9

KRAKÓW 2015

Zakład Wydawniczy »NOMOS«
31-208 Kraków, ul. Kluczborska 25/3u; tel./fax: 12 626 19 21
e-mail: biuro@nomos.pl; www.nomos.pl

Babci i Dziadkowi

Spis treści

Wprowadzenie	13
1. Główne założenia pracy: cele i zakres badań.	14
2. Metody badawcze.	19
3. Dotychczasowy stan badań	20
4. Kwestie terminologiczne: podstawowe terminy teoretyczne książki	22
5. Struktura książki	23

I. Południowosłowiańska „kultura wyobrażona”: wizja Mickiewicza w kontekście dziewiętnastowiecznych dyskursów o Słowianach

Rozdział 1. Zachodnioeuropejski zwrot ku Słowiańszczyźnie a słowiańskie otwarcie na Europę	27
1. Słowiańszczyzna wyobrażona. Powstanie nowego dyskursu sławistycznego	27
2. Słowiańszczyzna jako mit – między repartycją a refutacją	41
3. Słowiański łańd wyobrażony. Serbowie i Chorwaci wobec opozycji <i>Slavia – Europa</i>	51
Rozdział 2. Mickiewiczowski projekt kultury słowiańskiej	61
1. Problem słowiański w ujęciu Adama Mickiewicza – pytania i wyzwania	61
2. Nowa opowieść o Słowianach. Mickiewiczowski dyskurs sławistyczny	63
3. Kultura jako projekt	76

II. Semioza „początku”, czyli Południowa Słowiańszczyzna w poszukiwaniu swojej kulturowej tożsamości

Rozdział 1. Odrodzeniowy model literatury i kultury	87
Rozdział 2. Poszukiwanie nowych wzorców	98
1. Serbia	100
2. Chorwacja	111

III. Wzory kultury a dziewiętnastowieczne dyskursy kulturowe w Serbii i Chorwacji

Rozdział 1. Jedność i wielość. Polemiki wokół standardu językowego i koncepcje literatury narodowej	125
1. W stronę standaryzacji serbskiego i chorwackiego języka literackiego: wizje i koncepcje	125
1.1. Znaczenie języka w formowaniu kultury	125
1.2. Dziewiętnastowieczna filologia słowiańska o sytuacji językowej na południu Słowiańszczyzny	128
1.3. Walka o uznanie języka serbskiego i chorwackiego	133
1.4. Rola przekładów Pisma Świętego w procesie standaryzacji języków literackich	146
2. Wyobrażanie literatury: twórca, poetyka, literackość	154
2.1. Definiowanie literatury	156
2.2. O twórczości ludowej	161
2.3. Problemy z podmiotem – między subiektywizmem a kolektywizmem. Rola poety	167
2.4. Jeden język i jedna literatura czy dwie literatury w jednym języku?	172
3. Między epicką a dramatyczną wizją kultury	178
3.1. Epopeja słowiańska w prelekcjach paryskich Adama Mickiewicza. Epopeiczność <i>Górskiego wieńca</i>	178
3.2. Potrzeba dramatu słowiańskiego: Njegošowska wizja przyszłości	188
Rozdział 2. Całość i fragment. Nowe czytanie tradycji, czyli w poszukiwaniu zagubionej ciągłości	196
1. W pętli Historii, czyli projekcje narodowych dziejów	199
1.1. Tradycja iliryska jako tradycja wynaleziona?	200
1.2. Między królewiczem Markiem a Milošem Obiliciem – bohaterowie narodowej wyobraźni	209
2. Tradycja rodzima – między odrzuceniem a kontynuacją	223
2.1. Tradycja cerkiewna – model wyczerpany czy konstytutywny element kultury?	229
2.2. Tradycja ludowa jako paradygmat kultury i wzorzec odniesień	236
3. Niechciana, kłopotliwa czy gloryfikowana? Miejsce tradycji dubrownickiej w serbskich i chorwackich projektach kulturowych	250
3.1. Między zapomnieniem a uwielbieniem. Gundulić jako tradycja	255
3.2. Nasza czy obca? Źródła i przeznaczenie tradycji dubrownickiej	263
3.3. Wydanie zagrzebskie <i>Osmana</i> jako akt kulturowy	270
3.4. Zamierzony brak? Dubrownik u Adama Mickiewicza	274

4. Pamięć kultury. Wizje tradycji czarnogórskiej	282
4.1. Njegošowska figura powrotu	285
4.2. Pamięć kultury u Ivana Mažuranića	297
Rozdział 3. Integracja i dezintegracja. Projekty wspólnotowe i narodowe (nacionalistyczne)	303
1. Między wspólnotą a wykluczeniem: definiowanie narodu	303
1.1. Naród jako wspólnota kulturowa – od niejednoznaczności do wyobrażenowości	303
1.2. Relacja ja – wspólnota: narodowość, patriotyzm, kosmopolityzm	310
2. Naród wyobrażony. Serbskie i chorwackie koncepcje narodowe	318
2.1. Wizja Ilirii – od muru chińskiego do liry Europy	319
2.2. Slavenoserpsko gosudarstvo czy Wielka Serbia?	324
2.3. Iliryjski, południowosłowiański czy serbski? – semioza nazwy narodu	329
3. Lud jako naród. Miejsce i znaczenie ludu a warstwy wyższe	339
Uwagi końcowe	353
1. Południowosłowiańska kultura wyobrażona z perspektywy drugiej połowy XIX wieku – nawiązania, inspiracje, krytyka (zarys problemów)	353
1.1. Autodeskrypcje z dystansu: Jagić i Novaković o pierwszej połowie XIX wieku	354
1.2. Najważniejsze projekty, programy i wizje kultury w drugiej połowie XIX wieku	360
2. Podsumowanie badań	370
Bibliografia	375
1. Bibliografia podmiotowa	375
2. Bibliografia przedmiotowa	381
Indeks osób	399
Indeks pojęć	405
Summary: Southern Slavic Imagined Culture: Mickiewicz and Nineteenth Century Cultural Discourses in Serbia and Croatia	409

Utopie, wizje, legendy, mity, fantazmaty literatury i fantazmaty idei – to one stanowią ośnowę nurtujących nas nowożytnych obrazów Słowiańszczyzny.

M. Janion, *Niesamowita Słowiańszczyzna.*
Fantazmaty literatury

U Słowian, jak mówiłem, instynkt boski, duch, jest w wyższym może stopniu rozwinięty niż u jakiegokolwiek innego ludu; stąd ich skłonność do wszystkiego, co religijne, co głębokie i wzniosłe, stąd to ustawiczne zapuszczanie się w przeszłość i w przyszłość, ta obojętność dla teraźniejszości. Słowianie mają wiele imaginacji, ale pod względem rozumu stoją nieskończenie niżej od ludów germańskich i celtyckich. Lud słowiański nigdy w masie swej nie drgnie dla jakiegoś systematu filozoficznego; w historii jego nie dojrzysz ani jednego wielkiego czynu zrodzonego z rozmyślenia.

A. Mickiewicz, *Literatura słowiańska. Kurs trzeci*

Wprowadzenie

Odrodzenie narodowe, które na gruncie serbskim i chorwackim przebiegało w odmiennych warunkach kulturowych i politycznych, choć w znacznym stopniu podobne pod względem zakreszonych celów, stanowi wciąż nadzwyczaj inspirujące zagadnienie w obrębie badań slawistycznych. Dla Słowian południowych wiek XIX, w którym realizowane są projekty integracyjne i dezintegracyjne na wielu poziomach: narodowym, kulturowym, literackim, a nawet konfesyjnym, jest niezwykle istotnym etapem w formowaniu nowożytnych kultur narodowych. Mówimy bowiem o okresie, w którym – z jednej strony – dokonała się kodyfikacja i reinterpretacja wcześniejszego dorobku kulturowego, z drugiej zaś – z chwilą wskazania „nowego początku” zarysowały się kierunki późniejszego rozwoju kultur narodowych. Znaczący wkład w ten skomplikowany przebieg kształtowania fundamentów kultury w Serbii i Chorwacji¹ wnosi również ogólne europejskie ożywienie na gruncie narodowym i kulturowym.

W XIX stuleciu, w którym dochodzi do głosu wiele istotnych zjawisk i procesów rzutujących na późniejsze losy Europy, na scenę dziejów wchodzi również małe narody i kultury, które dotychczas znajdowały się niejako poza europejską wspólnotą. Znakiem czasu stały się projekty o zasięgu narodowym, w których narodowa i kulturowa wspólnotowość istniała jeszcze głównie w wyobraźni członków danego narodu. Wizja wspólnej przeszłości oraz często utopijne marzenia o narodowej jedności i solidarności inspirowały artystów oraz pisarzy w całej Europie². Prowadzone ożywione dyskusje nad modelem kultury skierowały uwagę wielu działaczy, myślicieli czy pisarzy w stronę Bałkanów

¹ W tytule i w całej książce używamy toponimów *Serbia* i *Chorwacja* w odniesieniu do ziem zamieszkiwanych w XIX wieku odpowiednio przez Serbów i Chorwatów, zdając sobie sprawę z nieadekwatności tych znaków do ówczesnej sytuacji politycznej, społecznej i kulturowej. Za ich stosowaniem przemawiają jednak nie tylko względy praktyczne, pozwalające unikać nieporęcznego i mało efektownego nazewnictwa opisowego, ale także zwyczaj, jaki przyjął się w literaturze przedmiotu dotyczącej tego okresu. Powołując się na interesujące ustalenia Macieja Czerwińskiego w tym zakresie, trzeba zwrócić uwagę na fakt, że znaki *Serbia* i *Chorwacja* w odniesieniu do XIX-wiecznych desygnatów są wyrazem osławiania obcości oraz formą rzutowania semiotycznego (semiotycznej projekcji znaczenia). Takie zabiegi niosą ze sobą oczywiście określone niebezpieczeństwa, ale stanowią częstą i naturalną praktykę w różnego rodzaju badaniach. Więcej na ten temat por. M. Czerwiński, *Rzutowanie semiotyczne, czyli językowe osławianie obcości w kulturze. Szkic lingwistyczno-antropologiczny* [w:] *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*, pod red. J. Bartmińskiego, t. 25, UMCS, Lublin 2013, s. 251–265.

² Por. H. Salmi, *Europa XIX wieku. Historia kulturowa*, przeł. A. Szurek, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, s. XIV.

i Południowej Słowiańszczyzny. Zachodzące tam przemiany kulturowe i polityczno-społeczne, często o cywilizacyjnym znaczeniu, potwierdzały, zapowiadając jeszcze pod koniec XVIII wieku przez Johanna Gottfrieda Herdera, erę Słowian – a więc okres cywilizacyjnej dominacji narodów słowiańskich w Europie. Recepcja idei niemieckiego myśliciela zajmuje ważne miejsce w procesie formowania narodowej kultury i politycznej świadomości Słowian i stanowi istotny impuls w budowaniu oraz wzmacnianiu kulturowej jedności³. Z tego ideologicznego kontekstu wyrasta również monumentalne i niezwykle oryginalne pod względem prezentowanych wizji dzieło polskiego romantyzmu, a mianowicie *Kurs literatury słowiańskiej* (*Cours de la littérature slave*) Adama Mickiewicza. Wykłady paryskie – wygłaszane w Collège de France od 22 grudnia 1840 do 28 maja 1844 roku – umożliwiły popularyzację problematyki słowiańskiej w środowisku akademickim Europy Zachodniej, przyczyniając się także do dyskusji nad poszczególnymi zagadnieniami wśród słowiańskich elit narodowych. Dyskusje nad przyszłością Słowiańszczyzny, zwrot ku słowiańskiej ludowości, szukanie europejsko-słowiańskich paraleli, polemiki wokół narodowych kultur czy wreszcie kariera „serbskiej pieśni” znacząco zaznaczyły swoją obecność w ówczesnie toczonym dyskursie na temat kultury i cywilizacji.

1. Główne założenia pracy: cele i zakres badań

Przedmiotem niniejszej książki jest analiza dyskursów kulturowych, z których wyłania się wizja południowosłowiańskiej „kultury wyobrażonej”. Praca koncentruje się na przedstawieniu projektów kulturowych stworzonych w pierwszej połowie XIX wieku, a więc w okresie serbskiego i chorwackiego odrodzenia narodowego, a poprzez nakreślone lub zasygnalizowane w zakończeniu najważniejsze późniejsze nawiązania i relacje, wprowadza również perspektywę drugiej połowy tamtego stulecia, budując tym samym niemal całościowy obraz omawianego okresu.

Gruntowna prezentacja niniejszego problemu wymaga jednak niejednokrotnie cofnięcia się do ostatnich lat XVIII wieku, kiedy pojawiają się pierwsze oznaki przemian kulturowych oraz odwołania się do zjawisk i wydarzeń obecnych w drugiej połowie XIX wieku, będących ich kontynuacją. Tak ściśle zarysowane ramy czasoprzestrzenne w kilku fragmentach publikacji wymagać będą poszerzenia i uzupełnienia. Po pierwsze, uczynimy tak, gdy będziemy konfrontować koncepcję kultury południowosłowiańskiej, rozumianej jako *m o d e l w y o b r a ż o n y*, a więc pewien wyemancypowany konstrukt powstały w świadomości mieszkańców zachodniej Europy na podstawie niepełnej, często opartej na fałszywych przesłankach wiedzy na temat Bałkanów, z modelem kultury

³ Por. J. Babić, *Johann Gottfried Herder i njegove ideje u južnoslavenskome književnom i kulturno-političkom kontekstu 19. stoljeća*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku – Filozofski fakultet, Osijek 2008, s. 250–251.

stworzonym na terenie Południowej Słowiańszczyzny, pod wpływem bądź też w opozycji do zachodnich koncepcji; perspektywę tę na potrzeby niniejszej książki nazywać będziemy skrótoowo perspektywą zewnętrzną. Pod tym pojęciem rozumiemy mającą duże oddziaływanie na Słowian myśl Johanna Gottfrieda Herdera, a zwłaszcza projekt Mickiewiczowski jako szczególną wypowiedź romantyka na temat kształtujących się fundamentów kultur słowiańskich. Po drugie zaś, wspomnianego uzupełnienia dokonamy w przypadku opisu południowosłowiańskiej „kultury wyobrażonej”, ale także w momencie zestawienia dwóch najbardziej interesujących nas kultur – a więc serbskiej i chorwackiej – jako dwóch modeli opozycyjnych – będzie to zatem perspektywa wewnętrzna.

Poprzez zderzenie dwóch perspektyw: południowej Słowiańszczyzny jako kultury wyobrażonej u Mickiewicza i wyobrażeń o własnych kulturach narodowych Serbów i Chorwatów zamierzamy zatem ukazać sposoby kształtowania się konkretnych modeli kultury w pierwszej połowie XIX wieku oraz przebieg ich formowania i przebudowywania czy też innymi słowy pragniemy – w myśl przyjętej metodologii, a więc semiotyki kultury (o czym niżej) – znaleźć reguły semiotyczne, które przekształcają rzeczywistość w kulturę (w teksty kultury). Wobec powyższego naszym nadrzędnym zamierzeniem jest odczytanie projektów integracyjnych i dezintegracyjnych w perspektywie zmieniających się punktów widzenia na związki i podobieństwa oraz różnice i odrębność kultury serbskiej i chorwackiej, a także krytyczne spojrzenie na ich kontinuum rozwojowe, poczynając od ich formowania się w okresie odrodzenia narodowego, aż do – w pracy jedynie zasygnalizowanych – późniejszych aktualizacji modeli kulturowych, powstałych w omawianym okresie.

Nie mniej istotne okaże się wskazanie możliwości wpływu projektu Mickiewiczowskiego na proces kształtowania się serbskiej i chorwackiej kultury, a także analiza konkretnych zjawisk, w których ten wpływ jest możliwy do zaobserwowania. Wprowadzenie tego szerszego, zewnętrznego kontekstu, uwzględniającego najważniejsze zjawiska wpływające na zmiany w pojmowaniu kultury narodowej Słowian południowych, pozwoli na ukazanie omawianej problematyki na tle zależności, wzajemnych oddziaływań, a także alternatywnych – tworzonych w opozycji do nich – koncepcji. Zestawienie i porównanie dwóch modeli kulturowych będzie wymagało wykazania różnic i podobieństw między wizją Mickiewicza a projektami południowosłowiańskimi. Książka stawia zatem niezwykle istotne – i do tej pory w niewielkim stopniu obecne w refleksji naukowej – pytanie o relację (i zasadność badania) Mickiewiczowskiej wizji kultury do procesu kształtowania się XIX-wiecznej kultury serbskiej i chorwackiej.

Realizacja powyżej zarysowanego celu wymaga gruntownego zbadania źródeł, wpisanych w nie sposobów tworzenia się i postrzegania kultury, a także uporządkowania jej wizji w serbskich i chorwackich dyskursach w omawianym okresie. Dokonywać będziemy tego poprzez lekturę tekstów pisanych, a więc literatury pięknej, publicystyki, manifestów programowych (które określamy wspólnym mianem *tekstów kultury*). Należy przy tej okazji poczynić kilka

zastrzeżeń. Po pierwsze, literaturę serbską i chorwacką omawianego okresu cechuje ideologizacja i utylitaryzm, po drugie zaś, jak wiadomo, literatura była wówczas rozumiana znacznie szerzej niż współcześnie (obejmowała nie tylko literaturę piękną, ale także dzieła historiograficzne czy językoznawcze) i wreszcie po trzecie – literatura jest ważnym komponentem kultury, do której należy jednak nieodzownie dodać komponent pozaliteracki (cały czas mając na uwadze, że kształtował się on w powiązaniu z literaturą bądź na jej marginesie).

Wypada w tym miejscu podkreślić, że dobór tekstów analizowanych w pracy nie opiera się na kryteriach poetyki, lecz na ich znaczeniu dla realiów epoki. Innymi słowy, zostały one wybrane ze względu na ich miejsce w dyskursie o rzeczywistości chorwackiej i serbskiej oraz jej związkach ze sferą wyobrażeń zbiorowości, postrzegającej siebie jako naród i reprezentującej określoną kulturę. Książka proponuje zatem – z jednej strony spojrzenie na znane i dobrze opracowane dzieła, artykuły czy manifesty i odczytanie ich w nowym kluczu, z drugiej natomiast – włączenie w obręb rekonstruowanych przez nas wizji tekstów nieznanujących do tej pory należytej uwagi badaczy, tekstów mało, a nawet w ogóle nieobecnych w refleksji historycznoliterackiej. Oprócz dzieł wyraźnie postulujących konkretne wizje kultury, takich jak *Gorski vijenac* Petara II Petrovicia Njegoša, *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića – by wymienić tylko te powszechnie uważane za najwybitniejsze osiągnięcia literackie Słowian południowych z tego okresu – nieodzowne stanie się uwzględnienie tekstów, które w znaczący sposób je dopełniają, komentują bądź umożliwiają wprowadzenie zupełnie nowej perspektywy. Tak też będzie w przypadku wykładów paryskich Mickiewicza, które – jak zobaczymy – rzucają nowe światło na prezentowane zagadnienia (dodajmy jednak, że w kilku miejscach pojawi się konieczność włączenia w obręb naszych rozważań także innych wypowiedzi Mickiewicza).

Tworzenie XIX-wiecznych wizji kultury, które w mniejszym bądź większym stopniu manifestowały swoją wyobraźniowość, odbywało się na fundamencie fałszywie rozumianej teorii narodu i wspólnotowego *imaginariu*m. Płaszczyznę, na której możliwe byłoby zjednoczenie w obrębie jednego narodu, kultury i literatury upatrywano na południu Słowiańszczyzny w bliskości językowej. Towarzyszyło temu procesowi niwelowanie różnic o istotnym znaczeniu dla poczucia oryginalności i odmienności poszczególnych kultur południowo-słowiańskich i równocześnie podkreślanie tego, co wspólne; zespół takich kulturowych zabiegów należy uznać za swoistą formę tradycji wynalezionej⁴. Oprócz szerokich koncepcji integracyjnych realizowanych na płaszczyźnie ponadnarodowej funkcjonowały (a w pewnej mierze były one reakcją na ich założenia) również modele *stricte* narodowe, w których naczelnym założeniem stało się podkreślanie własnej odrębności, często także „wyższości” wobec sąsiedniej kultury. Wyobrażona, fantazmatyczna w swej formie kulturowa wspólnota (narodowa czy też ponadnarodowa) lokowała się zatem między

⁴ Por. E. Hobsbawm, *Introduction: Inventing Traditions* [w:] Idem, *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1992, s. 1–15.

wyobrażeniem o niej, literacką iluzją autorów a Herderowsko-słowiańskimi koncepcjami, z których wyrastała. Tak zarysowana przestrzeń ze względu na brak zakorzenienia w ówczesnych realiach polityczno-historycznych była wartościowana odniesieniami etyczno-moralnymi. Tego typu wartościowanie i swoista charakterystyka pełniła rolę substytutu tradycji. Przenosiła wspólnotę w sferę idei, której konkretyzację odnajdziemy w literaturze tego okresu.

Niespotykana wcześniej na taką skalę aktywność poetów, ideologów i działaczy tego okresu w Serbii i Chorwacji na polu społeczno-kulturowym i literackim przyczyniła się do nadrobienia w tej sferze często wielowiekowych opóźnień. Przełomowy moment dziejowy, jaki nastał dla Serbów i Chorwatów w XIX wieku, mimo całkowicie odmiennych warunków społecznych i politycznych w jakich kształtowały się ich kultury, zaktywizował ich elity do działań na rzecz ustanowienia solidnych podstaw dla narodowego bytu. Wymusił na kształtujących się właśnie elitach potrzebę zmierzenia się i przemyślenia dotychczasowej tradycji, stworzenia podstaw nowożytnych kultur narodowych, a także nakreślenia możliwych dróg rozwoju, szans i perspektyw. Kultura i tradycja stały się gwarantem narodowego przetrwania w trudnych okolicznościach historycznych, wyrażały zespół cech wyróżniających te narody spośród innych. Kulturę południowosłowiańską, czy też będące jej częścią kulturę serbską i chorwacką, starano się wynaleźć, wymyślić, wyobrazić, stworzyć, odtworzyć i pokazać rodzącej się nowej Europie.

Fundamentalny dla naszych rozważań projekt Mickiewiczowski, a więc zarówno zawarty w wykładach paryskich opis literatur i kultur południowosłowiańskich, jak i ogólne, syntetyczne odniesienia do Słowiańszczyzny, wyznacza istotne, aktualne wówczas problemy kultury, które również u Serbów i Chorwatów (choć nie zawsze w reakcji na idee i pomysły Mickiewicza) stały się centralnymi pojęciami, wokół których toczyły się dyskusje związane z kulturą i literaturą. Prelekcje Adama Mickiewicza traktujemy zatem jako punkt wyjścia w pracy, jak również podstawowy kontekst dla prezentowanych analiz dotyczących kultury serbskiej i chorwackiej. Zamykają one niejako omawiany przez nas okres, będąc właśnie nie do końca zamierzoną próbą podsumowania dotychczasowego toku rozwojowego kultur południowosłowiańskich, przypomnienia ich cywilizacyjnych korzeni oraz wskazania przyszłego przeznaczenia.

W nawiązaniu do tych powyższych wyjaśnień, niniejsza książka stawia trzy zasadnicze tezy, których potwierdzenie na podstawie zgromadzonych materiałów jest naszym podstawowym celem. Pierwsza z nich – zaznaczona już w tytule – sugeruje, że XIX-wieczną kulturę serbską i chorwacką można opisać za pomocą kategorii kultury wyobrażonej. Pojęcie to – stanowiące czytelne odniesienie do koncepcji wspólnoty wyobrażonej stworzonej przez Benedicta Andersona⁵ i do bliskiej jej idei przedstawionej w książce Marii

⁵ Por. B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone: rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przeł. S. Amsterdamski, Fundacja im. Stefana Batorego – Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak”, Warszawa – Kraków 1997.

Todorovej *Balkany wyobrażone*⁶ – odnosi się do Mickiewiczowskiej wizji kultury południowoślowiańskiej oraz do wyobrażeń Serbów i Chorwatów na temat własnych kultur narodowych.

Z tezą tą związane jest zagadnienie wielkiego nieporozumienia w postrzeganiu południowoślowiańskiej kultury, zarówno przez zachodnią Europę, jak i samych Serbów i Chorwatów. Ta skrzywiona, zafałszowana perspektywa polegała na specyficznym, często po prostu błędnym rozumieniu przez tych ostatnich podstawowych wyznaczników składających się na pojęcie kultury i wspólnoty narodowej. Poszukiwanie mocnego, wspólnego fundamentu organizującego narodowe *imaginarium* za sprawą literackich, fantazmatycznych wykładni niejednokrotnie wypaczało realne możliwości istnienia wspólnoty, warunki jej powstania i rozwoju. W przypadku Europy nieporozumienie w postrzeganiu Słowian południowych wynikało przede wszystkim z niezrozumienia ich kultury, która pomimo znaczących różnic pomiędzy poszczególnymi narodami, szcycącymi się swoimi własnymi tradycjami, traktowana była często jako monolit. Tak pojętej Południowej Słowiańszczyźnie, która była uważana za gorszą, zacofaną w stosunku do reszty Europy zarzucano, że cierpi – jak to określił Ivan Čolović – na niedostatek kultury⁷. Nieporozumienia rodziły się także w wyniku sprzecznych, niemających należytego umocowania w ówczesnej sytuacji politycznej i kulturowej, wizji tworzonych przez Serbów i Chorwatów, redukujących, a nawet negujących część własnej tradycji i tożsamości na rzecz różnorodnych projektów (jak iliryzm) czy też mitów (mit słowiański). W kontekście żywotności i kontynuacji projektów kulturowych omawianych w pracy, znaczenia nabiera także spojrzenie na ich późniejsze wzorce recepcji, stanowiące nie tylko próbę ich podsumowania, ale także krytycznej oceny.

Drugą istotną tezą książki jest możliwość dwubiegunowego postrzegania zjawisk kulturowych na południu Słowiańszczyzny w opozycji kultura – antykultura⁸: wizja Mickiewicza, zainteresowanego (podobnie jak i przeważająca część zachodnioeuropejskich animatorów kultury i myślicieli) ludami znajdującymi się poza zachodnim kręgiem cywilizacyjnym, koncentruje się wokół Serbów i Czarnogórców, a dotyczy tylko w niewielkim stopniu Chorwatów (co należy uznać za znaczący brak). Również podstawowe komponenty kultury serbskiej i chorwackiej opierają się na binarnych opozycjach (np. prawosławie i katolicyzm, cyrylica i łacinka).

⁶ Por. M. Todorova, *Balkany wyobrażone*, przeł. P. Szymor, M. Budzińska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2008.

⁷ Por. I. Čolović, *Balkany – terror kultury. Wybór esejów*, przeł. M. Petryńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2007, s. 5.

⁸ Warto w tym miejscu zaznaczyć, że Jurij Łotman używa raczej opozycji kultura i nie-kultura, ale na potrzeby niniejszej książki bardziej adekwatnym i pomocnym zestawieniem wydaje się jednak kultura i antykultura. Za stosowaniem właśnie takiego ujęcia (głównie w perspektywie wewnętrznej) przemawiała przede wszystkim wyraźniej w nim zaakcentowana przeciwstawność obu członów opozycji.

Trzecia teza dotyczy literatury, którą – zgodnie z sugestiami samego Adama Mickiewicza⁹ – traktujemy jako doskonałą synekdochę narodu i jego kultury. Literatura i towarzyszące jej w omawianym okresie teksty nieliterackie stwarzają wizję wspólnoty: książki i czasopisma były widomym znakiem istnienia narodu i jego kultury. Pole literackie porządkowało przestrzeń narodową, nadawało jej spójność, wprowadzając granice między *m y* i *o n i*, oraz proponowało system odniesień pozwalających na utrzymanie i umocnienie zbiorowości skupionej wokół konkretnego modelu kultury.

2. Metody badawcze

Szeroka i złożona problematyka pracy, w której znajdują się analizy różnorodnych tekstów, reprezentujących różnorakie dyskursy, wymaga przyjęcia jako dominującej metodologii – uznanej we współczesnej nauce i otwierającej wiele możliwości badawczych – semiotyki kultury w ujęciu głównie Jurija Łotmana¹⁰. Wydaje się rzeczą naturalną, by badanie serbskiej i chorwackiej kultury XIX wieku przeprowadzić na tle szeroko pojętego piśmiennictwa epoki. Jak zauważa Maria Dąbrowska-Partyka *historia literatury niepostrzeżenie przechodzi w historyczną semiotykę kultury*¹¹, gdyż nie sposób mówić o literaturze bez odwołania do szerokiego kontekstu kulturowego, w którym literatura powstaje i do którego niewątpliwie się odnosi (i na odwrót: nie możemy mówić o kulturze bez odwołania się do jej związków z literaturą). Takie określenie metodologiczne wydaje się zasadne z co najmniej kilku powodów. Po pierwsze, pojmowanie każdego przejawu kultury jako znaku prowadzi do badań interdyscyplinarnych. Dzięki

⁹ Por. A. Mickiewicz, *Literatura słowiańska. Kurs pierwszy* [w:] Idem, *Dziela*, Wydanie Rocznicowe 1798–1998, t. 8, przeł. L. Płoszewski, oprac. J. Maślanka, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, Warszawa 1997, s. 20–22.

¹⁰ W książce wykorzystujemy różne prace rosyjskiego semiotyka, zawarte w następujących zbiorach: J. Łotman, *Uniwersum umysłu. Semiotyczna teoria kultury*, przekł. i przedmowa B. Żyłko, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2008; J. Łotman, *Kultura i eksplozja*, przekł. i przedmowa B. Żyłko, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1999; J. Łotman i B. Uspien-ski, *O semiotycznym mechanizmie kultury*, przeł. J. Faryno [w:] *Semiotyka kultury*, wyb. i oprac. E. Janus i M.R. Mayenowa, przedmowa S. Żółkiewski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1975, s. 177–201. Spośród wielu cennych opracowań tej wpływowej i popularnej we współczesnych badaniach literaturo- i kulturoznawczych metodologii, wymienić należy przede wszystkim dwie prace Bogusława Żyłki, zasłużonego tłumacza dzieł Jurija Łotmana i cennego badacza jego myśli: *Semiotyka kultury. Szkoła tartusko-moskiewska*, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2009 oraz będącą jej kontynuacją: *Kultura i znaki. Semiotyka stosowana w szkole tartusko-moskiewskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2011. Ciekawym komentarzem, choć nieporównywalnie skromniejszym, mającym na celu uporządkowanie szerokich zainteresowań Jurija Łotmana, jest książka Sanji Veršić *Kultura kao semiotički problem u djelu Jurija Lotmana*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb 2004.

¹¹ M. Dąbrowska-Partyka, *Pochwała wysiłków nienadaremnych* [w:] J. Rapacka, *Śródziemno-morze – Europa Środkowa – Balkany. Studia z literatur południowosłowiańskich*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2002, s. 9.

metodom semiotycznym, komparatystyka literacka osiąga wielostronność, która dziś uważana jest za jeden z podstawowych celów każdego badania. Po drugie, semiotyka prowadzi do opracowania języka wspólnych znaczeń w badaniach nad literaturą i kulturą. Byłby to zarazem jeden z najciekawszych i obiecujących obszarów studiów komparatystycznych, które stałyby się solidnym fundamentem dla połączonych badań z zakresu literaturoznawstwa i kulturoznawstwa oraz umożliwiłyby poszukiwanie głębszych odniesień na szerszej płaszczyźnie porównawczej¹².

Książka – jej zakres tematyczny i badawczy – sytuuje się naturalnie w obrębie badań komparatystycznych. Nastawienie komparatystyczne wynika po pierwsze z faktu, że analizie poddajemy dwie zróżnicowane perspektywy, a więc zewnętrzną i wewnętrzną, a po drugie zaś, że przedmiotem pracy są *de facto* dyskursy kulturowe, reprezentowane przez różne teksty, wyrażane przez wielu twórców i ideologów, podlegające różnorodnym wpływom i przemianom. Stąd niejednokrotnie pojawia się potrzeba zestawienia, porównania.

3. Dotychczasowy stan badań

Książka dotyczy interesującego, ale wciąż niedostatecznie zbadanego problemu, który w obrębie współczesnych studiów sławistycznych zajmuje miejsce szczególne ze względu na często dziś przywoływane na obszarze Południowej Słowiańszczyzny idee, wzory i modele kulturowe ukształtowane w XIX wieku, a także toczące się obecnie dyskusje nad ich trwałością i oceną. Dotychczasowe badania, mimo obecności znaczących pozycji naświetlających niniejszą problematykę w ogólnej perspektywie, koncentrowały się na analizach poszczególnych zjawisk i koncepcji, zaniedbując całościowe, syntetyczne ujęcia, które uwzględniałyby zarówno wzajemne relacje serbsko-chorwackie (ale nie tylko przez pryzmat późniejszego *jugosławizmu*), jak również szerszy kontekst europejski. Podobnie projekt Mickiewiczowski, zawarty w kursie literatur słowiańskich, który do dziś nie doczekał się należytej i gruntownej analizy, nie został jak dotąd skonfrontowany z kulturowymi projektami serbskich i chorwackich animatorów kultury z pierwszej połowy XIX wieku.

Szeroko zarysowana tematyka pracy, uwzględniająca problematykę istotną w obrębie badań polonistów (w zakresie studiów nad wiekiem XIX w ogóle, wciąż wymagających dokładniejszych analiz wykładów paryskich Mickiewicza¹³,

¹² Por. G.M. Vajda, *Perspektywy dzisiejszej komparatystyki*, przeł. B. Janke-Cabańska [w:] *Antologia zagranicznej komparatystyki literackiej*, pod red. H. Janaszek-Ivaničkovéj, Warszawa 1997, s. 313.

¹³ Wśród wielu opracowań na temat wykładów paryskich Adama Mickiewicza na szczególną uwagę zasługują następujące pozycje: H. Batowski, *Mickiewicz jako badacz Słowiańszczyzny*, Zakład im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1956; A. Sikora, *Wykłady – próba syntezy* [w:] Idem, *Posłannicy słowa. Hoene-Wroński. Towiański. Mickiewicz*, Państwowe

wpływu polskiego wieszcz, a także literatury i emigracji polskiej na kraje słowiańskie i zachodnioeuropejskie¹⁴) oraz w obrębie badań slawistów (syntezy uwzględniające szerszy kontekst kulturowy w XIX wieku¹⁵), jest wyrazem zogniskowanych zainteresowań autora niniejszej książki. Problem konfrontacji dwóch perspektyw (zewnętrznej i wewnętrznej) w oglądzie kultur południowosłowiańskich, a także problem możliwego wpływu Mickiewiczowskiej wizji kultury (między innymi idei całości i miejsca kultur południowosłowiańskich między dwoma „ścierającymi się duchami”: polskim i rosyjskim) pozostaje tematem otwartym, oferującym ciekawe i metodologicznie inspirujące perspektywy badawcze, w związku z czym może stać się cennym uzupełnieniem w dotychczasowych badaniach.

Problematyka serbskiego i chorwackiego odrodzenia narodowego w XIX wieku stanowi z perspektywy współczesnej refleksji teoretycznej ważny punkt odniesienia do toczących się obecnie dyskusji nad kształtem narodowej kultury Serbów i Chorwatów. Dyskusja ta, podobnie jak wiele opracowań, powiela jednak liczne stereotypy i mity, które często zniekształcają faktyczny obraz tego okresu. Próba ich przedstawienia w szerszym kontekście kulturowym pozwoli na – naturalnie w ramach zarysowanych założeń – rekonstrukcję całościowego i bardziej dokładnego obrazu tych skomplikowanych projektów.

Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1967; Z. Stefanowska, *Legenda słowiańska w prelekcjach paryskich* [w:] Eadem, *Próba zdrowego rozumu. Studia o Mickiewiczu*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1976; W. Weintraub, *Wykłady paryskie – ale jakie?*, „Pamiętnik Literacki” 1976, z. 2; M. Wodzyńska, *Adam Mickiewicz i romantyczna filozofia historii w Collège de France*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976; B. Dopart, *Koncepcja literatury mesjanistycznej w prelekcjach paryskich Adama Mickiewicza*, „Ruch Literacki” 1982, z. 5–6; M. Piwińska, *Dzieje kultury polskiej w prelekcjach paryskich* [w:] A. Mickiewicz, *Prelekcje paryskie. Wybór*, t. 1, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 1997; M. Kuziak, *Wielka całość. Dyskursy kulturowe Mickiewicza*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, Słupsk 2006; M. Kuziak, *O prelekcjach paryskich Adama Mickiewicza*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, Słupsk 2007; *Prelekcje paryskie Adama Mickiewicza wobec tradycji kultury polskiej i europejskiej. Próba nowego spojrzenia*, pod red. M. Kalinowskiej, J. Ławskiego i in., Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011.

¹⁴ Problematykę tę poruszają od strony historycznej prace Leszka Kuksa, zwłaszcza zaś książka *Wielka Emigracja a powstanie słowianofilstwa francuskiego: w kręgu działalności Cypriana Roberta*, TNT, Toruń 1991 oraz *Orientacja słowiańska w myśli politycznej Wielkiej Emigracji (do wybuchu wojny krymskiej): geneza, uwarunkowania, podstawowe koncepcje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1996. Interesującą pozycją jest także tom zawierający wystąpienia wygłaszane na (zorganizowanej z okazji 200-letniej rocznicy urodzin polskiego wieszcz) konferencji w Paryżu w 1998: *Le Verbe et l'Histoire. Mickiewicz, la France et l'Europe*, pod red. F.-X. Coquina i M. Masłowskiego, Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris 2002.

¹⁵ Wymieńmy prace polskich badaczy, mające charakter syntez (choć w odniesieniu do wybranych zagadnień): M. Bobrowska, *Narkotyk mitu. Szkice o świadomości narodowej i kulturowej Słowian Zachodnich i Południowych*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 1995; J. Rapacka, *Godzina Herdera: o Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*, Energeia, Warszawa 1995; M. Dąbrowska-Partyka, *Świadectwa i mistyfikacje. Przed i po Jugosławii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2003; D. Gil, *Prawosławie – Historia – Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005; B. Zieliński, *Serbska powieść historyczna. Studia nad źródłami, ideami i kierunkami rozwoju*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1998.

4. Kwestie terminologiczne: podstawowe terminy teoretyczne książki

Zgodnie z założeniami metodologicznymi, przyjmujemy w niniejszej pracy następujące pojęcia, do których będziemy się odwoływać analizując teksty (przywołujemy tu, oczywiście, jedynie najważniejsze; w książce będą one pogłębiane i konkretyzowane).

Obecną już w tytule książki południowosłowiańską „kulturę wyobrażoną” rozumiemy jako narracyjny wytwór wyobrażeń. Sformułowanie południowosłowiańska kultura/literatura mieści w sobie znaczenie ideowe (jako wyraz tendencji wspólnotowych) oraz praktyczne (w rozumieniu serbska i chorwacka), odnosi się także do Mickiewiczowskiego postrzegania Południowych Słowian. Samo zaś pojęcie kultury stosujemy w znaczeniu systemu semiotycznego przekształcającego bezpośrednie doświadczenie człowieka w systemy znaków (za pomocą języka naturalnego)¹⁶. Interesuje nas tutaj także aspekt antymodelowy, gdyż to, co nazywamy kulturą, istnieje również poprzez opozycję. Na tle wszystkiego, co kulturą nie jest, kultura występuje jako system znakowy (por. s. 178). Opozycja ta dostarcza narzędzi badawczych do interpretacji – z jednej strony kultury chorwackiej i serbskiej oraz z drugiej – kultury południowosłowiańskiej i zachodnioeuropejskiej. Kultura, uczestnicząc w strukturalnym organizowaniu świata, a więc porządkowaniu w systemy zachowań, rytuały i tradycje, ma charakter pamięci zbiorowej i w tym sensie staje się niedziedziczną pamięcią społeczeństwa. Kultura jest generatorem strukturalności – za pomocą języka naturalnego, na wzór którego istnieje, przekształca zamknięty świat realiów w otwarty świat imion (por. s. 179).

Niezwyczajnie praktycznym uzupełnieniem semiotycznej definicji kultury jest pojęcie dyskursu rozumianego jako *zbiór społecznie usankcjonowanych praktyk wypowiedzeniowych, określający zarówno miejsce podmiotu, jak i status rzeczywistości*¹⁷. Każdy dyskurs (w tym także kulturowy) zakłada, że rzeczywistość ma charakter dyskursywny – czyli jest rzeczywistością kształtowaną poprzez dyskusję, rozmowę; innymi słowy, można stwierdzić, że kultura/rzeczywistość jest *wypadkową różnych wypowiedzi na jej temat* (s. 536). Za kluczowy element dyskursu należy uznać język, jako podstawowy czynnik umożliwiający przekaz komunikacyjny, gdyż jak zauważa włoski semiotyk – Umberto Eco – *kultura jest ciągłym procesem wymiany komunikatów*¹⁸.

Innym często przez nas stosowanym pojęciem będzie tekst kultury – termin używany przez Jurija Łotmana na określenie wszelkich tekstów

¹⁶ J. Łotman, B. Uspienski, *O semiotycznym mechanizmie kultury*, s. 179. Dalej odwołania według tego wydania (strony podane w nawiasach w tekście).

¹⁷ Por. M.P. Markowski, *Badania kulturowe* [w:] A. Burzyńska, M.P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku. Podręcznik*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2007, s. 536. Dalej odwołania według tego wydania (strony podane w nawiasach w tekście). Warto w tym miejscu przywołać również książkę Davida Howartha *Dyskurs*, przeł. A. Gąsior-Niemiec, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008, wprowadzającą w skomplikowane zagadnienia związane z dyskursem i różnymi sposobami jego rozumienia.

¹⁸ U. Eco, cyt. za: A. Burzyńska, *Semiotyka* [w:] A. Burzyńska, M.P. Markowski, op. cit., s. 258.

pisanych – ale także gest, styl życia czy zachowania¹⁹. W niniejszej pracy określenie to ulegnie zawężeniu do tekstów pisanych: literackich, publicystycznych, podróżniczych i filozoficznych. Brak ograniczenia jedynie do literatury wynika ze specyficznego, szerokiego pojęcia literatury w tym czasie, a także z przeświadczenia, że komponentami kultury oprócz dzieł literackich są także dzieła innego rodzaju. O tekście będziemy również mówić w przypadku ważnych i znaczących wydarzeń w obrębie kultury.

5. Struktura książki

Wprowadzenie zarysowuje najważniejsze kwestie związane z założeniami pracy: cel i zakres badań, zastosowaną metodologię, dotychczasowy stan badań, a także podstawowe pojęcia terminologiczne pojawiające się w pracy.

Pierwsza część, złożona z dwóch rozdziałów – nakreślająca punkt wyjścia, jak również zewnętrzny kontekst kulturowy – stanowi rezultat badań nad zjawiskami i procesami zachodzącymi w europejskiej świadomości na temat Słowian, ich roli i przeznaczenia na kontynencie. Szczególną uwagę poświęcimy odtworzeniu podstawowych rysów dyskursu sławistycznego²⁰, wraz ze wskazaniem na znaczenie Johanna Gottfrieda Herdera w kształtowaniu się tożsamości narodowej i kulturowej Słowian. Na tym tle opisowi i analizie zostanie poddany przede wszystkim projekt Mickiewiczowski zawarty w wykładach paryskich. Obserwacje i wnioski poczynione w tej części pracy będą szczegółowo omawiane i rozwijane w następnych rozdziałach.

W drugiej części pracy interesować nas będą kwestie podnoszone przez twórców i działaczy południowosłowiańskich na przełomie XVIII i XIX wieku i w znacznej mierze zapowiadające zjawiska, które w pełnej postaci ukażą się w omawianym przez nas okresie. Za zasadnicze wyzwanie, jakie stanowić będzie o porządku naszych rozważań w tej części pracy, uznajemy konieczność przedstawienia różnic w sytuacji politycznej, kulturowej i społecznej na ziemiach serbskich i chorwackich, a także wskazanie na coraz wyraźniej kształtujące się podobieństwa i perspektywy zbliżenia między obiema kulturami.

Trzecia – zasadnicza, a zatem także najobszerniejsza – część książki, licząca trzy rozdziały, podejmuje szczegółową analizę najważniejszych komponentów kultury serbskiej i chorwackiej oraz związanych z nimi wybranych zagadnień. Pierwszy z rozdziałów dotyczy kwestii językowych i literackich. Rozważania będą ukierunkowane na zbadanie zależności pomiędzy konkretnym standardem języka a tworzoną na jego bazie piśmiennictwem, a także na refleksję na temat podstawowych problemów procesu historycznoliterackiego i jego odniesień do ogólnego obrazu kultury. Drugi rozdział, poświęcony zagadnieniom tradycji,

¹⁹ Por. J. Łotman, *Uniwersum umysłu...*, s. 69–193.

²⁰ M. Kuziak, *O prelekcjach paryskich...*, s. 61.

omawia najistotniejsze dla ówczesnych dyskursów modele tradycji, zarówno te kontynuowane, jak i odrzucone. Oprócz zatem pojawiających się wówczas różnych ujęć tradycji (na przykład ludowej), rozważane będą także relacje serbsko-chorwackie w odniesieniu do tradycji dubrownickiej. Wreszcie w trzecim rozdziale poddajemy analizie koncepcje narodowe, jakie pojawiały się w pierwszej połowie XIX wieku. Zaczynając od zagadnień związanych z relacją jednostka – wspólnota, rozdział koncentruje się na badaniu zależności pomiędzy serbskimi a chorwackimi ideami na płaszczyźnie narodowej i wspólnotowej. Ważne staną się także wyraźnie się wtedy zarysowujące kwestie zróżnicowania społecznego i ich przełożenie na problematykę narodową.

U w a g i k o ń c o w e wprowadzają w naszą refleksję perspektywę drugiej połowy XIX wieku, śledzą najistotniejsze odniesienia oraz nawiązania do modeli, koncepcji i idei omówionych w części głównej książki. Akcent zostanie położony nie tylko na ocenę tych zjawisk, ale także na ich trwałość i żywotność w późniejszych projektach kulturowych.

Niniejsza praca nie pretenduje do miana całościowej syntezy analizowanej problematyki, lecz wskazuje na wybrane dzieła, twórców, zjawiska i procesy istotne z punktu widzenia omawianej przez nas p o ł u d n i o w o s ł o w i a ń s k i e j „k u l t u r y w y o b r a ż o n e j”. W zaprezentowanych rozważaniach pragnęliśmy zwrócić uwagę na znaczenie XIX-wiecznych zjawisk i procesów dla ukształtowania nowoczesnej kultury serbskiej i chorwackiej, a także uzupełnić dotychczasową refleksję o nieobecne bądź zapomniane konteksty i odniesienia oraz wyznaczyć nowe perspektywy badawcze.

* * *

Składam serdeczne podziękowania Pani Profesor Dorocie Gil za okazaną życzliwość, zrozumienie, pomoc oraz wartościowe i inspirujące wskazówki przekazywane podczas przygotowywania rozprawy doktorskiej będącej podstawą niniejszej książki. Na jej kształt wpłynęły również cenne uwagi Recenzentów: Profesora Aleksandra Naumowa i Profesora Lecha Miodyńskiego, którym najserdeczniej dziękuję. Wyrazy wdzięczności i uznania należą się oczywiście mojej Rodzinie, w której zawsze znajdowałem oparcie i spełnienie.